

**КОЗАЦТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ КОРОЛІВСЬКОГО
УРЯДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
(1675 - 1702 рр.)**

Остання чверть XVII ст. відзначалася поступовим занепадом усіх сфер державного життя Речі Посполитої. Це було викликано не лише внутрішніми причинами, які виникали внаслідок "вічних" суперечностей між королівським урядом та вальним сеймом, а й постійними війнами, що велися Польщею задля геополітичного утвердження у східно-європейському регіоні. Однак панівні верстви країни все ще знаходили сили для втілення у життя однієї з головних тогочасних мрій своїх зовнішньополітичних устремлінь, а саме - відвоювання Правобережної України в Османській імперії, що дало б змогу покращити власне становище за рахунок економічного потенціалу українських земель. Не останню роль у планах королівського уряду щодо Правобережної Гетьманщини відігравало козацтво.

"При кому козаки, при тому й залишається Україна"¹ - саме таким принципом керувався протягом свого правління (1674 - 1696) король Ян III Собеський. Ще перебуваючи на посаді великого коронного гетьмана (1667 - 1674), Я.Собеський виявив себе політиком, який добре розбирається в "козацькому питанні". Його вміла політична і військова боротьба за право володіння Правобережною Україною з гетьманом Петром Дорошенком і

султаном Магомедом IV стала однією з головних причин обрання Собеського на королівський трон Речі Посполитої.

В лютому 1675 р., після того як по Україні і Польщі рознеслася чутка (невдовзі вона виявилася фальшивою) про смерть П.Дорошенка, король видає універсал до всіх станів українського суспільства. У ньому він виклав власне бачення причин занепаду Правобережної України: "...Мушу признати, що то труп обридливий, а не Україна, бо певне не така, яку від предків своїх взяли. Хто ж на ній вимер, якщо не народ руський? Що попалили, якщо не міста славні?...Чия залишилась пустиня, якщо не запроторених як бидло в неволю душ християнських?"² Тому королівський уряд закликав українців повернутися під протекцію польського монарха, який обіцяв забути про їхню попередню "зраду". Правобережному козацтву дозволялось обрати нового гетьмана, що повинен був затверджуватися королем. Згодом, незважаючи на те, що П.Дорошенко продовжував керувати Правобережною Україною, Ян III призначив наказним гетьманом над козацтвом подільського полковника Евстафія (Остапа) Гоголя (IV. 1675). Це призначення стало причиною боротьби з непокірним Дорошенком, який бажав утвердити на Правобережжі українську державність. Розколюючи козацьку організацію на два табори, польська влада тим самим значно ослаблювала її державотворчий потенціал.

Разом з тим були й інші причини формування королівським урядом покірної власним потребам козащини. 11.XII.1676 р. австрійський посол у Ту-

реччині Й.Кіндсберг повідомляв у Відень, що новообраний польський король хоче з допомогою українських козаків і кримських татар впровадити у Речі Посполитій абсолютистський режим і зробити своє королівство спадковим для роду Собеських.³ Звичайно, що це були лише передбачення дипломатичного діяча, хоча. аналогічні звинувачення висувалися проти Яна III і протягом наступних років.

На початку 70-х років серйозним геополітичним суперником Польщі у східноєвропейському регіоні продовжує бути Османська імперія. "Річ Посполита сама не вистоїть без самопалів козацьких", вона "...не може відбивати такого могутнього ворога одним лише найманним військом", "...король все зробить для козаків аби пішли під його руку"⁴ - такі вислови були типовими для представників тогочасної політичної еліти Корони Польської. При цьому панівні кола польсько-литовської держави виявляли добру обізнаність про відносини між королями та козацтвом сторічної давності. "Затягнув Стефан Баторій 6000 козаків запорожських, а було їх за Дніпром 40 000; а тим 6000 дав Трахтемирів, щоб мали там гармати, порядків і привілеїв своїх дарував їм там, всі землі від Трахтемирова... і дозволив їм вибирати гетьмана, щоб з татарами воювали..."⁵ - згадував чернігівський воєвода С.Беневський у 1675 р. Такі настрої польської шляхти означали їхнє стремління повернутися до тих правових норм, що існували у взаємовідносинах між українськими козаками і королівськими урядами перед відомими подіями, які розпочалися в 1648 р.

Наприкінці лютого 1676 р. Ян III Сорбеський запросив наказного правобережного гетьмана Є.Гоголя на свої коронаційні урочистості до Варшави. При королівському сприянні нобілітується значна частина козацької старшини, а сейми 1676 і 1677 рр. приймають окремі постанови (конституції) щодо козацької організації Правобережної України. Згідно з сеймовими рішеннями козакам надавалося право розміщуватись у Димерському старостві, що на Поліссі, виплачувалися певні суми з коронного скарбу. Зважаючи на військові плани польського керівництва, наказний гетьман мав сформувати 4000-не військо для боротьби проти турецької армії.

Після укладення Журавненського перемир'я 1676 р. політична ситуація на Правобережжі змінюється. Королівський уряд змушений був переглянути свої плани щодо підкорення українських земель. Центральним питанням для польської влади стає проблема нейтралізації діяльності Юрія Хмельницького, який із середини 1677 р. почав утверджувати свою владу на землях Брацлавщини і Південної Київщини. Насамперед Ян III офіційно звернувся до турецького уряду з проханням, щоб Хмельницький не вживав титулу "князя Малої Русі - України". Причиною рішучого дипломатичного протесту проти надання Ю.Хмельницькому права на володіння частиною Правобережної України стали економічні інтереси великого магнатства у регіонах, на які претендував "турецький" гетьман. Про справжні наміри польських урядових кіл щодо українських земель свідчив надзвичайно секретний документ, який у зашифрованому вигляді був

відправлений великому послу у Стамбулі Я.Гнінському. Польський дипломат мав домагатися від турецького султана землі для польських магнатів. "Язловець - для обозного коронного..., для маршалка надворного - Меджибіж, чи принаймі Сатанів і Синяву з усіма за Бугом землями і ставами..., для К.Вишневецького воеводи Белзького - Чорний острів, для князя гетьмана великого воеводи Краківського - Немирів..., щоб Хмельницький лише в Кальнику був, для гетьмана польного воеводи Руського - Богуслав, Білу Церкву..."⁶. Згодом, після повернення до Варшави Я.Гнінського, виконання дипломатичних функцій у Туреччині переходить до С.Процького. 17.IV.1679 р. король наказував йому звернутися з протестом до Магомеда IV, щоб "Хмельницький, бажаючи України, старинних воеводств хай не узурпує..., огнем і мечем не грозить".⁷ Невдовзі Ян III, зважаючи на те, що турецька сторона не надавала великого значення дипломатичним нотам Речі Посполитої, змінює тактику. За його особистим дорученням на Правобережну Україну із спеціальною місією відправився львівський митрополит Й.Шумлянський. Він мав завдання умовити Ю.Хмельницького піддатися під протекцію польського короля. Московські послы у Варшаві повідомляли, що король обіцяв "турецькому" гетьману в разі переходу на його бік зберегти князівський титул, Україні надати рівні політичні права з Кораною Польською і Великим князівством Литовським, а також не переслідувати православну віру⁸. Ця акція варшавського двору не

мала успіху і погіршила польсько-турецькі відносини.

У квітні 1680 р. Ян III скаржився М.Радзивілу, що Хмельницький має намір оволодіти Білою Церквою, відзначаючи, що, "коли нам до війни прийде з турками буде то не останній раз, що той лотр не тільки комендантові нашому, але й нам так буде грозитись"⁹. У зв'язку з цим, польський король іде на дипломатичну хитрість, неодноразово заявляючи, що згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими у Константинополі журавненськими статтями) договорами Правобережна Україна має належати козакам ("Ukraina cosakis cedat")¹⁰. Саме тому, на його думку, Порта не мала права втручатись у справи України, оскільки сама віддала її козацьким гетьманам. Звичайно, що у даному випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували під керівництвом Є.Гоголя і були підвладні Польщі. Отже, за логікою Яна Собеського, Правобережжя повинно належати йому.

Велике занепокоєння серед варшавських кіл викликала звістка про передачу "турецької" частини правобережних земель під управління молдавському господарю Г.Дуці. В інструкції королівському послу до Москви від 14.X.1681 р. вказувалося, що "Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати, а потім і цілу Європу".¹¹ З цих слів стає зрозуміло та велика роль, яку відводив польський монарх Правобережній Україні та її козацькій організації у східноєвропейському геополітичному просторі. У тому ж році депутати вального сейму

закидали своєму королю, що він часто приймає козацькі посольства і не повідомляє їм про що йшлося на переговорах. Виступаючи на одному із сеймових засідань, Ян III нагадав депутатам для чого Речі Посполитій потрібно підтримувати зв'язки з українськими козаками, навівши для прикладу події Хотинської битви 1621 р. з турками, "...коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська - 60 000".¹²

Відчуваючи невідворотню війну з Османською імперією, Ян III активізує свої дії у справі вирішення козацького питання. В липні 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва відправляється нобілітований козацький полковник В.Іскрицький, який перед тим деякий час перебував при королівському дворі.¹³ Він мав агітувати козаків, які після смерті Є.Гоголя у 1679 р. більше трьох років не мали гетьмана, щоб вони зібрали козацьку раду і вирішили, чи можуть допомогти польському монарху у боротьбі проти "бусурманів". У свою чергу король обіцяв відновити всі "прадавні вольності і привілеї", подбати про рівноправність православної віри тощо.¹⁴ Такі ж обіцянки віз до Білоцерківського козацтва священник Заремба. У цих інструкціях вже не згадувалося, що Правобережжям має управляти український гетьман, не було висунуто хоча б якогось плану автономії України.

Крім того, митрополит Й.Шумлянський за домовленістю з Яном III вислав з таємними листами на Лівобережну Україну монархів Храпкевича і Зарудного. Вони мали завдання агітувати козаків

лівобережних полків, щоб ті переходили на службу до польського короля. Зокрема, у цих універсалах говорилося, що Річ Посполита віддала туркам частину Правобережжя лише з метою утримання України під козацькою владою, а Москва не може володарювати над правобережними українськими землями, бо віддала їх султану. Також зазначалося, що лівобережний гетьман І.Самойлович намагається знищити правобережне козацтво, а "король їх з дитинства любить і завжди було захищати".¹⁵ Щоб перетягнути лівобережних козаків на свій бік, Ян III обіцяв зберегти права православного духовенства, не допустити визисків польської шляхти над посполитими селянами. До речі, загроза поширення влади лівобережного гетьмана на Правобережну Україну також була однією з причин реанімаційних політичних заходів польського короля, щодо правобережного козацтва.

Незважаючи на спротив уряду Лівобережної України, універсали польського короля знаходили відгук серед козаків. Поповнивши свої ряди, правобережне козацтво спромоглося висунути власну кандидатуру на гетьманську посаду. Влітку 1683 р. Ян III Собеський затвердив правобережним гетьманом колишнього немирівського старосту Стефана Куницького, який за королівським наказом здійснює взимку 1683 - 1684 рр. похід на турецько-татарські володіння у Молдавії і буджацьких степах.¹⁶ Цей похід став одним з епізодів спільного проекту боротьби урядів європейських країн проти поширення турецького впливу на "християнський світ". Разом з тим польський король намагався ско-

ристанися успіхами козацьких військ у руслі власної зовнішньої політики. У січні 1684 р. він пише листа до своїх послів у Московській державі, щоб ті використали звістку про перемогу С.Куницького над татарами для тиску на російських дипломатів. Одночасно польська армія використовує військовий потенціал козацьких полків для боротьби з турецьким військом під Віднем, а особливо у “післявіденському” переможному поході в битвах під Парканами, Стриготином, Щецинім (IX - XII 1683 р.). Під час цієї операції Ян III писав до своєї дружини Марії Казимири (20.X. 1683 р.), що “...три думки хвилюють мене зараз, одна з них - козаки”¹⁷, маючи на увазі зацікавленість у прибутті більшої кількості козацького війська до королівського табору. “Треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам”¹⁸, - неодноразово заявляв польський монарх протягом свого правління.

Саме наприкінці 1683 р. польський король наказав виготовити булаву і печатку з “гербом старожитнім України” для вручення їх правобережному гетьману Куницькому.¹⁹ Згодом ці королівські клейдони перейшли до його наступника Андрія Могилы (1684-1689). Після смерті Могилы вони потрапили до рук коронного гетьмана С.Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх новопризначеному в 1689 р. гетьману Гришку.²⁰

Проблеми внутрішнього характеру, економічний занепад Речі Посполитої в останній чверті XVII ст. змушували її уряд шукати екстенсивних шляхів для розвитку своєї країни, підкорюючи своїй владі нові території. Виконуючи плани завоювання Молдавії,

Волощини, а також Трансільванії, польський король поряд з питаннями економічного характеру намагався використати перемогу у майбутніх битвах для укріплення власної влади. Але внутрішня фінансова криза не давала змоги утримувати велике і боекдатне польське військо. Тому вже в котрий раз польська влада звертається за допомогою до козацтва, яке задовольнялося меншою платою своїх послуг ніж коронна армія чи найманці з інших країн.

Польський уряд розумів, що питання успішного вербування козацьких полків міцно пов'язане з правовим вирішенням проблеми надання території для козацької організації Правобережної України. На початку 1684 р. король у своєму універсалі до правобережного козацтва дозволив йому колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами: “... з жінками і дітьми поселяйтеся безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе, як в Батьківщині-Матері великої і невідмінної на завжди певної протекції нашої і Речі Посполитої” (підкр. Авт.).²¹ Трохи згодом Ян III Собеський конкретизує свої слова, дозволяючи козацтву розміщуватися у межах території “...коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясмином, понад Тікичем і коло Умані”.²² Наміри польських урядових кіл колонізувати Правобережну Україну в даний період збігалися з прагненням козацтва освоїти втрачені раніше “дідичні” землі. Разом з тим, королівські універсали не розкривали механізму взаємин козацької адміністрації з місце-

вою владою, що призвело до великих непорозумінь між українцями та поляками.

Землі для формування козацьких полків надавалися головним чином у межах т. зв. королівщин. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині - Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, що у другій половині 40-х - на початку 70-х рр. становили серцевину полково-сотенного устрою Української держави. Але після знищення її інститутів у середині 70-х рр., королівські уряди не мали змоги для ефективного управління цим регіоном. Саме тому вони віддаються для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення. Поряд з королівщинами існували магнатсько-шляхетські земельні володіння, що спричинювало до постійних конфліктів між шляхтою і козаками, крім того, козаки мали право розміщуватися у колишніх володіннях католицького духовенства, які були спустошені під час Визвольної війни (так, наприклад, Фастів, де розмістив свою резиденцію С.Палій, належав київському біскупу А.Залуському).

Заклики короля привертати на землі правобережного Подніпров'я сотні людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі і навіть Молдавії та Волощини. На сенатській комісії у грудні 1684 р. Ян III вимагав не заважати йому проводити політику якнайшвидшого "затягнення" козацького

війська.²³ На вальному сеймі 1685 р. король виступив ініціатором прийняття спеціальної конституції щодо козацтва Правобережної України, де підтверджувалось їхнє право на володіння подніпровськими землями.²⁴ Крім того, новообраному козацькому гетьману А.Могилі надавалося право видавати "приповідні" листи на формування нових полків представникам козацької старшини (до цього часу вони видавалися лише польській шляхті).

Така політика королівського двору дала свої результати. Восени 1685 р. значні козацькі сили на чолі з гетьманом А.Могилою, полковниками С.Палієм, А.Абазином, З.Іскрою та Гришком взяли участь у молдавському поході польських військ під керівництвом великого коронного гетьмана С.Яблоновського.²⁵ Наступного року українські полки успішно блокували турецько-татарські загони у районі Кам'янця-Подільського під час нового походу польської армії на Молдавське князівство. Правобережне козацтво взяло активну участь і в останній спробі Речі Посполитої завоювати це дунайське князівство (1691).²⁶

Королівський уряд підтримував також проведення козацькими ватажками самостійних бойових операцій проти турків і татар. Для того щоб мати уявлення про військові можливості козацьких відділів польські урядовці протягом 80 - 90-х рр. періодично складали т. зв. компути (реєстри, списки) правобережних полків.²⁷ Для кращої взаємодії з правобережним Військом Запорозьким Ян III Собеський призначив спеціального комісара, який виконував посередницькі управлінські функції між королем та

козацькою старшиною. З 1683 по 1692 рр. ці обов'язки виконував холмський каштелян С.Дружkevич, а згодом, з 1693 р. по 1699 р. - регіментар Б.Вільга. Особливі повноваження щодо козацтва Правобережної України мав великий коронний гетьман С.Яблоновський (1682 - 1702).

Король Ян III Собеський підтримував міцні особисті стосунки з керівниками козацької організації на Правобережжі. Відомі його послання до гетьманів С.Куницького, А.Могили, Гришка, Самуся, полковників С.Палія, Д.Федоровича та інших представників правобережної старшини. Ось, наприклад, що писав польський монарх до одного з полковників у листі від 16.VI.1689 р. із своєї резиденції у Вільянові: "...Молодець, що не дозволив напасти на Паволоч і відбив великий ясир..., уконгенування послали від нас з козаками, які язика привели. Я тільки й думаю про те, як вас краще уконтенувати".²⁸ 24.X.1690 р. у листі до воєводи Белзького король відзначав потрібність українського козацтва для Речі Посполитої, незважаючи на його "свавільну" поведінку. "... Їх треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере... Економічні негаразди, які засмучують і гострота проти народу козацького виникати може, поки пан Бог досконалого покою Речі Посполитій не забезпечить в нагороду і повернення збитків; не повернення збитків менша шкода ніж ввести тими господарськими негараздами той народ у якийсь відчай" (підкр. Авт.).²⁹ Саме такими мотивами керувався Ян III, отримуючи протягом 90-х років численні скарги на козаків від шляхти Київського,

Брацлавського та Волинського воєводств, і, практично, не реагуючи на них.

Заохочуючи козацтво до рішучої боротьби проти турецько-татарської агресії, польський король надавав українській старшині право на володіння окремими землями і поселеннями. Весною 1687 р. наказний гетьман М.Булига приймав у "володіння частини сіл Геєвичі і Жолони Овруцького повіту".³⁰ Наступного року полковник С.Палій отримав від короля привілей на с.Романівку, що знаходилось у білоцерківському старостві.³¹ Відомо про те, що й інші козацькі керівники одержали привілеї на володіння деякими правобережними маєтностями.

Типовою для королівської політики щодо правобережного козацтва була історія з ув'язненням білоцерківського полковника С.Палія. На початку жовтня 1689 р. виникла конфліктна ситуація між Палієм та наказним гетьманом Гришком, внаслідок чого комендант немирівської фортеці арештував полковника. Провівши кілька місяців у в'язниці, Палій був звільнений згідно з королівським універсалом. "...З під варти зі мною разом (йшлося про двох сотників, що також перебували у полоні - Т.Ч.) випущено за наказом Вашої К.М...., з Немирова з-під варти пішки і без риштунків"³² - писав С.Палій до Яна III Собеського. Згодом польський король наказав повернути козацькому полковнику не тільки "риштунки", а й Фастів (до речі, ще на початку 1689 р. король хотів запропонувати Палію перенести полковницьку резиденцію до Чигирини)³³ Така ситуація була можлива з огляду на виняткові військово-організаторські здібності правобережного

полковника, який виходив переможцем у багатьох битвах з турками і татарами, захищаючи тим самим південно-східні кордони Речі Посполитої.

Невдовзі після звільнення С.Палія король повідомляв польського резидента у Москві, що “козаки наші також не без діла, одні з Палієм аж на Буджак пішли, другі нам тут вчора язиків прислали і як тільки можемо рятуємо спільно добро християнське”.³⁴ В зв'язку з цим, Ян III не звертав уваги на постійні скарги комісара С.Дружкевича, пробаючи Палію політичні зносини з гетьманом І.Мазепою та царем Петром І. Крім того, королівський уряд, “заплющує очі” на вбивство фастівським полковником нобілітованих козацьких ватажків П.Апостола-Щуровського та Я.Гладкого. У 1692 р. король послав зі спеціальним завданням до Фастова київського стольника К.Ласку. Той мав запропонувати С.Палію вибирати (!) протекцію одного з двох європейських монархів - короля Речі Посполитої чи царя Московської держави.³⁵

Такий “лібералізм” польського монарха був можливий з огляду на певне місце українського правобережного козацтва, яке відводилося для нього у геополітичних планах країн “Священної ліги” (її членом, як відомо, була Річ Посполита). Протягом останнього десятиліття XVII ст. правобережні козацькі полки майже щороку брали участь у спільних походах з лівобережними українськими військами проти Кримського ханства. Типовими у цьому відношенні є події, які відбувались у 1694 р. Наприкінці лютого козаки С.Палія разом з лубенським полком Л.Свічки спустошили татарські

улучи навколо Кизикерману. У серпні того ж року правобережці (близько 1600 чол.) разом із сотнями київського полковника К.Мокієвського розбили загони татарського бея біля самого Очакова, а вже у вересні Палій і чернігівський полковник Я.Лизогуб здійснили похід у буджацькі степи. Ян III Собеський не лише давав дозвіл на спільні військові операції правобережних і лівобережних козацьких полків, а й сприяв їхньому проведеному. Королівський секретар Д.Вільчек писав 20.IV.1695 р.: “Палій на три полки наказний лист із столиці (Москви - Авт.) отримав, а саме брацлавський, чернігівський і переяславський, і з ними аби понад Дніпро зміряв до Криму. Що дай Боже аби не змінилося...”³⁶

Існує досить велика кількість праць польських істориків, де автори відзначають, а іноді й звинувачують короля Яна III у надмірному “козакоманстві”.³⁷ Не дискутуючи із зарубіжними колегами, відзначимо, що рівень прихильності польського монарха до українського козацтва визначався його великим бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем військової загрози з боку Османської імперії та дипломатичними зобов'язаннями королівського двору перед урядами європейських країн. “Безперечно, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом”, - відзначав у 1684 р. німецький дослідник Й.Мюллер, який одним з перших в Європі захистив магістерську дисертацію з історії українського козацтва.³⁸ Разом з тим Ян III протягом свого правління так і не зміг стабілізувати

польсько-українські стосунки, що з кожним роком погіршувалися з огляду на відсутність проекту практичного вирішення “козацької проблеми”.

Саме тому після сходження на королівський трон Августа II питання співіснування польської шляхти й українського козацтва на землях Правобережжя набуває нової гостроти. “Двох котів в одному мішку тримати неможливо, звідки може дійти до непорозуміння між військами польськими і козацькими”³⁹ - говорив І.Мазепа, оцінюючи ситуацію, що склалася тоді у регіоні.

Новий король хоч і розумів важливість військового потенціалу козацької організації, однак вже не користувався принципом “при кому козаки, при тим і Україна”, який застосовувався його попередником. Натомість він обіцяв шляхті повернути правобережні території Речі Посполитій “чи то війною, чи після постанови миру” з Туреччиною.⁴⁰ Проте, характерно, що правобережному козацтву також відводилося певне місце у королівських планах. Август II підтримував переписку з полковником С.Палієм, надавав фінансову і матеріальну допомогу наказному гетьману Самусю.

Після того, як Османська імперія на Карловицькому конгресі відмовилася від Правобережної України, пацифікаційний сейм 1699 р. у Варшаві прийняв постанову, згідно з якою всі кінні і піші козацькі відділи передбачалося розформувати. Правове обґрунтування даного рішення полягало у відновленні закону 1646 р. (!) “Про вербування нового війська”, який розпускав усі наймані військові підрозділи і забороняв королю видавати “припо-

відні” листи для набору нових формувань без попередньої згоди сейму.⁴¹ Прийнявши цю постанову, законодавча влада Речі Посполитої виявила свою повну некомпетентність у справах Правобережної України. Адже питання існування на її землях козацького устрою вже давно не могло розглядатися суто як військова проблема. І все ж, король був змушений виконувати рішення сейму і розпустити “козацьку міліцію”.

Усвідомлюючи невідворотність застосування щодо козацтва репресивних заходів, Август II все ж таки намагається використати правобережні полки у можливій війні із Швецією. 21.IV.1700 р. він пропонував сенатській раді не розпускати фастівський полк С.Палія.⁴² 16 вересня того ж року у листі до коронного гетьмана С.Яблоновського король наказав утриматися від ліквідації козацьких відділів на період до початку наступного сейму, аргументуючи це потребою Речі Посполитої у військовій силі.⁴³ Окремі сотні фастівського полку невдовзі взяли участь в облозі польськими військами Риги.

Виступи шляхетських депутатів на засіданнях чергового сейму 1701 - 1702 рр. були переповнені звинуваченнями представників найвищої державної влади у компроментуючих зв'язках з козацькою старшиною. Август II засуджувався у потуранні правобережним козакам: “...Палія, бунтівника аби король в протекції не мав і жодного разу з ним не обмінювався кореспонденцією”.⁴⁴ Бурхливий політичний натиск на королівську владу закінчився перемогою шляхти і великого магнатства. На початку 1702 р. Август II видав універсали до пра-

вобережного Війська Запорозького, де говорилося, що стосовно сеймової конституції про "ліквідацію козаків у Київським і Брацлавським воеводствах", козацьким полковникам належить розпустити свої підрозділи.⁴⁵

Отже, особливості політики королівських урядів Яна III Собеського та Августа II Сильного протягом останньої чверті XVII - початку XVIII ст. відзначалися стремлінням використати козацьку організацію для утримання своєї влади над Правобережною Україною. Підпорядковуючи "козацьку" колонізацію українських земель своєму контролю, політичні кола Речі Посполитої керувалися не лише політичними, а й економічними інтересами. З іншого боку, відносна слабкість державного устрою Польщі потребувала військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією та поширення свого впливу у Південно-Східній Європі.

¹ АГАД. Ф. Архів Радзивілів (далі - АР). Від III. - Кн. 16. - № 124; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К., 1996. - С. 23.

² АГАД. Ф. Архів Замабських (далі - АЗ). - № 3036, арк. 277 - 278; Wołinskij. Krol Jan III a sprawa Ukrainy 1674 - 1675. - Warszawa, 1934. - S. 19.

³ Wojcik Z. Jan Sobeski. Warszawa, 1983. - S. 257.

⁴ АГАД. Ф. АЗ. - № 3036, арк. 257; Архів ЮЗР. - Ч. 2. - Т. 2. - С. XIV.

⁵ Архів ЮЗР. - Ч. 2. - Т. 2. - С. XII.

⁶ АГАД. Ф. АЗ. - № 3053, арк. 376.

⁷ Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ Мікрофільмів. - № 123, арк. 270.

⁸ Замысловский Е.Е. Сношение России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. - Спб., 1888. - С. 36 - 37. Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674 - 1679. - Wroclaw, 1976. - S. 70.

⁹ АГАД. Ф. АР. Від. III. - Кн. 15. - № 109.

¹⁰ АГАД. Ф. АР. Кн. 16. - № 124, 126.

¹¹ Там само. Ф. АЗ. - № 3053, арк. 297 - 298.

¹² Бібліотека університету Варшавського. Відділ рукописів. - Ф. 73, арк. 72.

¹³ АГАД. Ф. АЗ. - № 3036, арк. 252.

¹⁴ Там само. - Арк. 261.

¹⁵ Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. - 1889. - Т. 2. - С. 82.

¹⁶ Бібліотека інституту ім. Осолінських у Вроцлаві (далі - Осолін). - Ф. 248/II, арк. 173 - 174; Urbanski T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine iw Moldawiji. Lwow, 1907. - S. 42.

¹⁷ Jan Sobieski: Listy do Marysienky. - Warszawa, 1973. - Т. 2. - S. 261; Rogalski L. Dzieje Jana III. - Warszawa, 1857. - S. 233.

¹⁸ Чарт. - Ф. 422, арк. 200.

¹⁹ Осолін. - Ф. 248/II, арк. 171.

²⁰ Там само. - Ф. 876, арк. 35; Андрусак М. До історії правобічних козаків у 1688 - 1689 рр. // ЗНТШ. - Львів, 1930. - Т. 100. - С. 260.

²¹ АГАД. Ф. АЗ. - № 3053, арк. 325 зв.

²² Архів ЮЗР. - К., 1868. - Ч. 3. - Т. 2. - С. 94.

²³ Чарт. Теки Нарушевича. - Ф. 181. - № 26, арк. 174; Chowańiec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Moldawiji w 1686 r. - Warszawa, 1932. - S. 19.

²⁴ Volumina legum. - Т. 5. - Petersburg, 1859, - S. 350.

²⁵ Pamietni wprowadzenie wojska z ctesni Bukowienskiej J.W. pana St. Jablonjwskiego. - Zomosc, 1745; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К., 1996. - С. 48 - 49.

- 26 Власова А.В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII - начале XVIII вв. Кишинев, 1980. - С. 96 - 97.
- 27 Чухліб Т.В. Козацькі компути останньої чверті XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 4. - К., 1994. - С. 27 - 31.
- 28 АГАД. Ф. АР. Від. II. - № 1768, арк. 1 - 2.
- 29 Осолін. - Ф. 876, арк. 171 - 172; Андрусак М. Вказ. праця. - С. 273.
- 30 ЦДІАУ у Києві. - Ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 10.
- 31 АГАД. Ф. Архів Публічний Потоцьких (далі - АПП). - № 47. - Т. 2, арк. 141.
- 32 АГАД. Ф. АР. Від II. - Кн. 25, арк. 233.
- 33 Там само. - Арк. 343.
- 34 Осолін. - Ф. 876, арк. 148; Андрусак М. Вказ. праця. - С. 272.
- 35 Осолін. - Ф. 408/II, арк. 209 - 211.
- 36 Сборник летописей Юго-Западной России. - К., 1888. - С. 267.
- 37 Див. напр.: salvandy N. Jan III Sobieski. Warszawa, 1920; Laskowski O. Jan III Sobieski. Lwow, 1933; Piwarski A. Dyplomacja polska wokresil Jana III. Warszawa, 1933 і др.
- 38 Мюллер О. Історична дисертація про козаків // Всесвіт. - 1988. - № 6. - С. 136.
- 39 Чарт. ТН. - Ф. 183, арк. 830.
- 40 Величко С.В. Літопис. - К., 1991. - Т. 2. - С. 561; Otwinowski E. Dziejt Polski pod panowaniem Augusta II. Krakow, 1849. - S. 16.
- 41 Volumina legum. - N. 6. - S. 34.
- 42 АГАД. Ф. АР. Від. II. Кн. 38, арк. 131 - 144; Чарт. - Ф. 867/IV, арк. 34 - 35.
- 43 Бібліотека Ягелонського університету у Кракові. - Відділ рукописів. - Ф. 6625, арк. 34 - 38; АГАД. Ф. АР. Від. II. - Кн. 38, арк. 286.
- 44 Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. 2. - С. 394 - 400.
- 45 ЦДІАУ у Києві. - Ф. 2, оп. 1, спр. 9, арк. 552 - 553; Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. 2. - С. 417.

ТРАГІЗМ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ОЧИМА ПОЛЬСЬКОЇ ЕЛІТИ

Історичний доробок доктора О.Гуржія і сьогодні є підмурком широкого кола наукових досліджень. Звертають на себе увагу глибокий підхід відомого вченого до вивчення історичних джерел, намагання розглянути проблему в її багатогранних проявах, врахувати всі фактори і явища, тобто, поступово, крок за кроком піднімаючись на новий щабель наукового пізнання. І тільки тоді робити аргументовані висновки. Широке коло питань вивчалось провідним істориком: і історичні корені формування козащини, і географічні рамки української державності доби Гетьманщини, і менталітет українського народу.

Проблема менталітету, світогляду тісно пов'язана з питаннями становлення державності. Проблема українського державотворення, яка теж входила до кола інтересів визначного вченого, цікавила представників еліти інших народів, в т.ч. і польського - прадавнього українського сусіди. Торкнемося деяких аспектів даної проблеми. По-перше, це бачення України і українців того часу, по-друге, трактування причин і наслідків неспроможності українців створити міцну довготривалу державу, і, нарешті, роздуми над можливими варіантами виходу з ситуації, що склалася, прогнозування на майбутнє.

Серед представників польської еліти тих часів неординарним підходом до вивчення зазначеної